

DOI: <https://doi.org/10.32652/spmed.2020.1.3-9>

Громадське здоров'я: дискусійні питання, шляхи їх практичного вирішення

УДК 796.034.-05

**М. В. Дутчак, Л. Я.-Г. Шахліна, С. М. Футорний,
Я. В. Першегуба**

Національний університет фізичного виховання і спорту України, Київ, Україна

Резюме. *Ціль.* Охарактеризувати поняття «громадське здоров'я», фактори, що його визначають, для формування стратегії і тактики розвитку охорони здоров'я. *Методи.* Аналіз наукової, науково-методичної літератури. *Результати.* В історичному аспекті представлено поняття «здоров'я», дискусійні подання цього стану. Відповідно до думки проф. М. П. Захарченка [9], «...здоров'я людини ... завжди залежало, залежить і буде залежати від середовища її перебування, тобто від факторів навколишнього середовища, і порушувати питання про здоров'я як про автономне явище – це утопія» [9]. Представлено характеристику здорового організму, здорового способу життя, в якому поєднуються гармонійно фізичне, психічне й соціальне здоров'я. Наведено фізіологічні механізми позитивних ефектів рухової активності для людини. Розглянуто поняття «громадське здоров'я», його багатофакторність. Встановлено, що в Україні з 2011 р. у вищих медичних навчальних закладах IV рівня акредитації назву навчальної дисципліни «соціальна медицина й організація охорони здоров'я» було змінено на «громадське здоров'я» відповідно до її змісту в більшості країн світу. *Висновок.* У 2018 р. спеціальність Громадське здоров'я було ліцензовано в Україні, що спричинило необхідність проведення медичної реформи і підготовки нових кадрів за європейськими стандартами. Підготовка фахівців у цьому напрямі проводиться за фахом 229 Громадське здоров'я (галузь знань – 22 Охорона здоров'я) на трьох рівнях освіти: бакалавр, магістр і доктор філософії [5].

На базі НУФВСУ на підставі ліцензії з підготовки фахівців вищої освіти на першому (бакалаврському) рівні вищої освіти (наказ МОН України від 12.12.19 № 1010п) проводиться підготовка до навчання за ліцензованою спеціальністю 229 Громадське здоров'я.

Ключові слова: здоров'я, громадське здоров'я, заклади вищої освіти, дискусійні питання.

Public health: debatable issues, ways of their practical solution

M. V. Dutchak, L. I.-H. Shakhlina, S. M. Futorny, I. V. Pershehuba

National University of Physical Education and Sport of Ukraine, Kyiv, Ukraine

Abstract. *Objective.* To characterize the concept of “public health”, its determining factors for the formation of strategies and tactics of healthcare development. *Methods.* Analysis of scientific, scientific and methodological literature. *Results.* The concepts of “health”, debatable representations of this condition are presented. According to prof. M. P. Zakharchenko [9], “... human health ... has always depended, depends and will depend on its environment, that is, environmental factors; therefore, raising the question of health as an autonomous phenomenon is utopia” [9]. The characteristic of a healthy body, a healthy lifestyle combining harmoniously physical, mental and social health, is presented. The article presents the physiological mechanisms of motor activity positive effects for humans. The concepts of public health, its multifactorial nature are considered. It has been established that in 2011 in higher medical schools of Ukraine of the IV level of accreditation, the name of the discipline “Social Medicine and Health Protection Organization” was changed to “Public Health” in accordance with its content in most countries of the world. *Conclusion.* In 2018, the Public Health

specialty was licensed in Ukraine, which necessitated a medical reform and preparation of new personnel according to European standards. Preparation of specialists in this field is carried out in the specialty 229 Public Health (field of expertise – 22 Health) at three levels of education: bachelor, master and doctor of philosophy [5].

On the basis of the NUPESU, preparation is being made for training in the licensed specialty 229 Public Health in accordance with a license to prepare higher education specialists at the first (bachelor's) level of higher education (order of the Ministry of Education and Science of Ukraine dated 12.12.19 N 1010 p).

Keywords: health, public health, higher education institutions, argumentative issues.

Постановка проблеми. Існує велика кількість визначень поняття «здоров'я», однак жодне з них не є абсолютним. На думку Е. Г. Булич, І. В. Муравова [3], це пов'язано головним чином з тим, що в здоров'я немає конкретних і стабільних проявів. «Якщо в організмі все благополучно і немає жодних змін, то органи його “мовчать”». Наші багаторічні дослідження дали можливість дійти висновку, що здоров'я – на відміну від хвороби – не має симптомів [4].

В Уставі ВОЗ (1948) записано «Здоров'я – це стан повного фізичного, духовного і соціального благополуччя, а не лише відсутність хвороби або фізичних дефектів». На думку М. М. Ібрагімова [10], сформульоване більш ніж піввікове визначення здоров'я ВОЗ «...виявилось настільки вдалим, що витримало удари різноманітних світоглядних парадигм» [10].

На думку авторів статті, важко уявити можливість стану повного фізичного, духовного й соціального благополуччя сучасного суспільства, тому ми не погоджуємось із думкою М. М. Ібрагімова і представниками науки, які продовжують підтримувати визначення ВОЗ.

Критичне ставлення до визначення здоров'я ВОЗ (1948) висловили J. Passmore і співавт. [27], вважаючи, що воно характеризується занадто загально, не містить жодних відомостей щодо практичної діяльності [27].

«Тверда критика дефініції здоров'я, прийнята ВОЗ, цілком на це заслуговує. Дійсно, визначення і занадто розпливчате, і не може слугувати практичним цілям, й ідеалістичне – чи часто ми зустрічаємо “повне фізичне, духовне і соціальне благополуччя?”» [4].

Точнішим з наукового погляду варто вважати таке визначення: «Здоров'я – це відносно досконала й стійка форма життєдіяльності, здатна забезпечити економічні оптимальні механізми адаптації до довкілля, сформувати функціональні резерви, що використовуються при її змінах» [8].

На думку Е. Г. Булич та І. В. Муравова, «...здоров'я завжди було і назавжди залишиться найважливішим пріоритетом, тим станом, до якого прагне кожний, розуміючи, що ніщо – ні багат-

ство, ні суспільне становище не в змозі замінити здоров'я» [3].

Як зазначає професор М. П. Захарченко [9], «здоров'я людини ... завжди залежало, залежить і буде залежати від середовища її перебування, тобто від факторів навколишнього середовища, і порушувати питання про здоров'я як про автономне явище – це утопія».

Діапазон адаптації кожної людини формується на генетичній основі, однак така можливість може бути значно розширеною внаслідок систематичної рухової активності, загартування, здорового способу життя [28].

Здоровий організм характеризується здатністю:

- ефективно використовувати свої морфофункціональні можливості при пред'явленні йому підвищених вимог;
- швидко й адекватно реагувати, пристосовуючись до нових умов без патологічних ознак при цьому;
- швидко функціонально відновлюватися до вихідного стану з підвищенням працездатності, збереженням гарного самопочуття [23].

Створення наукового обґрунтування оздоровлення суспільства засобами фізичної культури і спорту пропагували ще в середині минулого століття академік М. М. Амосов [1], доктор Кеннет Купер [13] особистим прикладом занять фізичною культурою. Професор І. В. Мурахов запропонував створити спеціалізований дослідницький інститут для розробки проблем фізкультури, спорту і здоров'я. За підтримки Уряду України у 1969 р. у Києві було створено Науково-дослідний інститут медичних проблем фізичної культури із клінікою здорової людини. Його очолив професор І. В. Мурахов. Діяльність інституту була спрямована на планомірні дослідження здоров'я спортсменів і осіб, які займаються оздоровчою фізкультурою [21]. На жаль, у 1986 р. інститут було реструктуризовано і на його базі після трагедії на Чорнобильській атомній електростанції організовано Український науково-дослідний центр радіаційної медицини.

Збереження здоров'я повною мірою залежить від рівня культури життя, відображаючи

усвідомлення і ставлення людини до себе, її знання про здоров'я, рухову активність.

Гармонійне поєднання фізичного, психічного й соціального здоров'я є важливим чинником формування здорового способу життя (ЗСЖ), забезпечуючи профілактику виникнення різних захворювань у людини [6].

Рухова активність людини — це сумарний обсяг рухів, які вона виконує протягом життя.

Водночас гіподинамія — один із негативних факторів, що впливає на здоров'я людини.

Сучасна людина знає про здоров'я досить багато, знає й про те, що потрібно робити для його досягнення і підтримання [24]. На думку авторів:

- у країні має існувати послідовна і безперервна система навчання зі збереження здоров'я;
- необхідно створювати в людини обґрунтовано стійку мотивацію для підтримки ЗСЖ — основи здоров'я.

На думку видатного фахівця в галузі спортивної медицини А. Г. Дембо, «...заняття фізичною культурою і спортом оздоровлюють лише тоді, коли навантаження відповідають індивідуальним функціональним можливостям людського організму, дотримуються режими праці й відпочинку, харчування» [7].

Аналізуючи фізіологічні механізми позитивних ефектів рухової активності, варто зазначити, що за фізичних навантажень умовно «головною функціональною системою» організму є система опорно-рухового апарату, всі інші функціональні системи організму є «обслуговуючими» (системи дихання, кровообігу, крові, виділення та ін.) [2].

У процесі рухової активності збудження від пропріорецепторів м'язів, суглобів, зв'язок передається через центральну нервову систему (ЦНС) до всіх внутрішніх органів і тканин, формуючи і вдосконалюючи моторно-вісцеральні рефлекси [18], втягуючи в рухову діяльність, відповідно навантаженню, роботу серця, легенів, систему травлення, терморегуляції й, передусім, ЦНС. Центральна нервова система разом із залозами внутрішньої секреції забезпечує механізми біологічної регуляції, спрямовані на координацію й інтеграцію функцій усіх систем організму для оптимальної адаптації його до конкретних фізичних навантажень. Таким чином, рухова активність людини забезпечує збільшення функціональних можливостей не лише опорно-рухового апарату, а й систем дихання, кровообігу, крові й, звичайно, ЦНС.

Адаптаційні можливості організму до пропонувананих фізичних навантажень (при дотриманні принципу поступовості збільшення фізичних навантажень, систематичності їх виконання) проявляються в економічності функцій систем

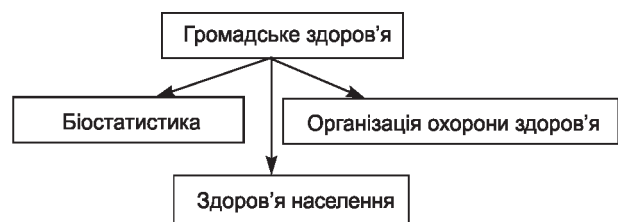

Рисунок 1 — Структура предмета «громадське здоров'я» [5]

організму — зменшенні в стані спокою частоти серцевих скорочень (ЧСС), частоти дихання (ЧД), скороченні часу відновлення після фізичних навантажень. Оздоровчий ефект рухової активності проявляється, таким чином, у підвищенні функціональних можливостей організму, його працездатності, у поліпшенні якості життя людини [23].

Мета дослідження — охарактеризувати поняття «громадське здоров'я», фактори, що його визначають, для формування стратегії і тактики розвитку охорони здоров'я.

Методи і організація дослідження: теоретичний аналіз і узагальнення даних науково-методичної літератури й даних мережі Internet.

Результати дослідження та їх обговорення. Здоров'я можна розглядати не лише в аспекті особистості, а й як:

- здоров'я суспільства в цілому;
- здоров'я середовища, тобто всі аспекти перебування людини в ньому, в тому числі й дії, спрямовані на поліпшення якості цього середовища для збереження здоров'я популяції [25].

Існує поняття «громадське здоров'я», що на відміну від клінічних дисциплін вивчає здоров'я не окремих індивідів, а соціальних груп і суспільства в цілому, установлюючи при цьому зв'язок здоров'я з умовами життя населення, створюючи основу для формування стратегії й тактики розвитку охорони здоров'я [5].

Вивченням здоров'я населення й системи його охорони займається наука «громадське здоров'я». З огляду на багатофакторність здоров'я населення за своєю природою, наука «громадське здоров'я» вивчає вплив соціальних, економічних, екологічних, поведінкових, організаційних факторів на формування здоров'я популяції з метою розробки профілактичних заходів для його поліпшення, а також для оптимізації медичного обслуговування.

В Україні з 2011 р. у вищих медичних навчальних закладах IV рівня акредитації назву навчальної дисципліни «соціальна медицина й організація охорони здоров'я» було змінено на «громадське здоров'я» відповідно до її змісту в більшості країн світу.

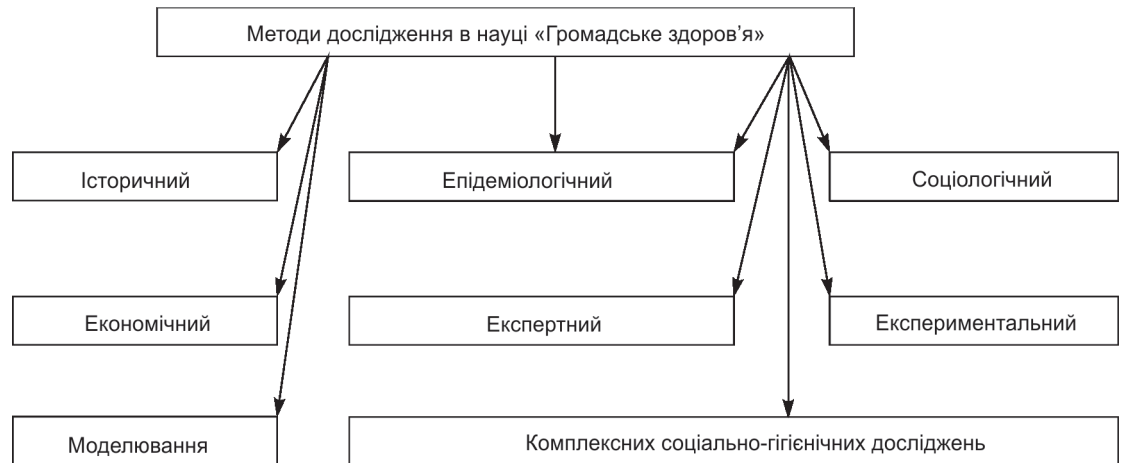

Рисунок 2 –
Методи
дослідження
громадського
здоров'я [5]

Навчальна дисципліна «громадське здоров'я» включає фундаментальні поняття «здоров'я» і «охорона здоров'я», особливості їхнього формування, сучасні тенденції трансформації й впливу на розвиток суспільства.

Нове визначення здоров'я розглядається як складова комплексної системи «здоров'я—благополуччя—соціальне благополуччя».

У XXI ст. проблема охорони здоров'я є пріоритетною й включається до програми авторитетних міжнародних форумів, у тому числі й у Саміт тисячоліття ООН [5].

Основна відповідальність за стан здоров'я населення покладається на національні системи охорони здоров'я.

Метою вивчення громадського здоров'я є надання фахівцям-медикам належного обсягу знань на підставі вітчизняного й закордонного досвіду, нових досягнень науки для підвищення рівня підготовки фахівців в галузі охорони здоров'я [16].

У різних країнах назва навчальної дисципліни має свої особливості, що залежать від сприйняття й ідентифікації проблем, історії й національних традицій. В англомовних країнах цю навчальну дисципліну називають «громадське здоров'я», «громадська охорона здоров'я», «превентивна медицина» [19].

Вивчення громадського здоров'я, таким чином, спрямоване на стан здоров'я населення у взаємозв'язку із факторами життя, з якістю і доступністю медичної допомоги, на розробку рекомендацій з метою виключення впливу шкідливих факторів і вдосконалення медичного обслуговування [20].

Основні завдання навчальної дисципліни «Громадське здоров'я» спрямовані на:

- вивчення впливу медико-соціальних факторів, умов і якості життя на здоров'я різних груп населення;

- розробку наукових рекомендацій із попередження і ліквідації несприятливих соціальних факторів і умов, розробку оздоровчих заходів для підвищення рівня здоров'я населення;

- оцінку критеріїв громадського здоров'я і якості медичної допомоги [20].

Автори зазначають, що здоров'я населення як багатоаспектне поняття оцінюється на підставі медичних показників — демографічних, фізичного розвитку, захворюваності, інвалідності.

Організацію охорони здоров'я автори розглядають як діяльність, спрямовану на збереження, поліпшення й зміцнення здоров'я різних груп населення. Охорона здоров'я ними розглядається як взаємодія профілактичних і лікувальних засобів, доступність і якість кваліфікованої медичної допомоги.

Методологічною основою науки «Громадське здоров'я» є комплекс методів, наведених на рисунку 2.

У 1998 р. ВОЗ прийняла програму «Здоров'я для всіх у XXI столітті», а в 2005 р. було оновлено стратегію досягнення здоров'я для всіх, у якій виключено загальні для всіх країн завдання й акцентовано необхідність формування концепції «Здоров'я для всіх», що відповідає національним принципам і цінностям [5].

Система охорони здоров'я України ґрунтується на досвіді й рекомендаціях міжнародних організацій. Нормативно-правова база охорони здоров'я України включає положення Конституції України, Основ законодавства України з питань охорони здоров'я, закони України [12].

У 2011 р. було внесено зміни й доповнення Основ законодавства України про охорону здоров'я з метою вдосконалення правової основи цієї галузі, підвищення ефективності надання медичної допомоги населенню для забезпечен-

ня конституційного права громадян на охорону здоров'я, медичну допомогу [19].

Як зазначають фахівці в галузі громадського здоров'я [20], державна політика з охорони здоров'я України ґрунтується на сучасних досягненнях науки «Громадське здоров'я», світовому міжнародному досвіді, спрямованих на збереження, зміцнення й відновлення здоров'я – важливих складових високої якості життя.

Під час вивчення громадського здоров'я варто враховувати, що фактори, які впливають на здоров'я населення за їх тісної взаємодії, змінюються в часі, мають регіональні особливості.

Ще в 1980 р. А. І. Robbins [5] згрупував фактори ризику і їхній вплив на рівень здоров'я населення, серед яких спосіб життя (відсутність або наявність здорового способу життя) обумовлює здоров'я на 50 %, генетичні фактори – на 20 %, екологічні фактори – на 20 %, стан медичної допомоги – на 10 % (рис. 3).

На сьогодні для оцінки громадського здоров'я використовують групи показників (індикаторів), які досить повно відображають стан громадського здоров'я:

- медико-демографічні процеси;
- захворюваність;
- інвалідність;
- фізичне здоров'я [19].

Єдиного критерію, за яким можна визначити стан здоров'я населення, не існує. У світовій практиці використовують комплексний підхід у характеристиці поняття «здоров'я населення» – це умовне статистичне поняття, що характеризується досить повним комплексом медичних показників.

Серед медичних показників здоров'я населення важливу роль відіграє демографічна характеристика [20].

Статистичне визначення чисельності населення проводиться за такими двома основними напрямками, як статика та динаміка населення.

Рух населення може здійснюватися в результаті механічного руху – в разі переселення (міграції) населення, або природного – співвідношення народжуваності та смертності [5,17].

Демографія (*demos* (грець.) – народ, *grapho* – писати) – це наука про статистичну характеристику населення.

Демографічні дані, характеризуючи стан здоров'я населення, дають змогу науково обґрунтувати організацію медичної допомоги, вибирати пріоритетні напрямки в галузі охорони здоров'я.

Медико-соціальні аспекти демографії

Медична демографія вивчає взаємозв'язок відтворення населення з медико-соціальними факто-

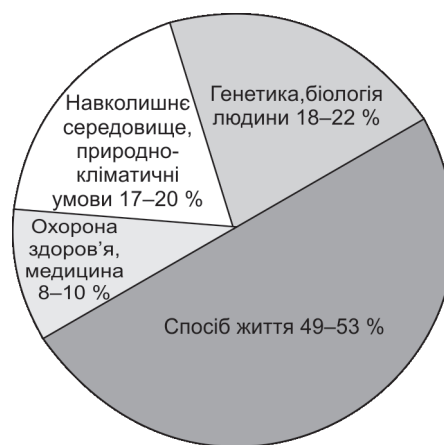

Рисунок 3 – Вплив різних факторів на здоров'я населення [15]

рами й розробляє на цій основі оптимальні заходи сприятливого розвитку демографічних процесів і поліпшення здоров'я населення. Статистичне вивчення народонаселення проводять у двох таких напрямках – динаміка і статика населення [16].

Динаміка населення вивчає процеси зміни чисельності й структури населення, статика – чисельність і структуру населення на певний період.

Зміна чисельності й структури населення може відбуватися внаслідок *механічного руху*, зумовленого переселенням – міграцією (зовнішня міграція – перетинання населенням державних кордонів; внутрішня міграція – переміщення населення у межах однієї країни) населення, і внаслідок *природного руху*, зумовленого народжуваністю і смертністю [16].

Природний рух населення характеризується сукупністю процесів народжуваності, смертності та природного приросту, що забезпечує поновлення і зміну населення [16]. Автори зазначають, що народжуваність у суспільстві детермінована не лише біологічними, а й соціально-економічними умовами життя, етнічними традиціями, релігійними установками.

Статику населення вивчають за такими основними ознаками, як стать, вік, соціальні і професійні групи, шлюб, національність, освіта, громадянство, місце проживання. Ці дані отримують за перепису населення.

Захворюваність – найважливіша складова комплексної оцінки здоров'я населення. Її медико-соціальне значення полягає в тому, що захворювання є основною причиною смерті, тимчасової або постійної втрати працездатності, зумовлюючи економічніші втрати суспільства, негативний вплив на здоров'я майбутніх поколінь, скорочення чисельності населення [5,14].

Фізичний розвиток

Фізичне здоров'я є важливим показником рівня здоров'я окремої людини й населення в цілому.

«Фізичне здоров'я — це інтегральний показник життєдіяльності індивідуума, що характеризується оптимальним рівнем адаптаційних можливостей організму, за яких забезпечується збереження основних параметрів його гомеостазу в умовах впливу факторів навколишнього середовища» [25].

«Фізичне здоров'я людини характеризується низкою інтегративних показників: рівнем і гармонійністю фізичного і психічного розвитку, фізичною і розумовою працездатністю, неспецифічною резистентністю, резервами адаптації, морально-вольовими і ціннісно-мотиваційними установками» [25].

Фізичне здоров'я населення характеризує соціальне благополуччя в суспільстві, передусім дітей.

Таким чином, здоров'я населення зумовлене комплексним впливом факторів, що визначають спосіб життя людини і стан середовища його перебування — атмосферного повітря, води, ґрунту, рівня добробуту суспільства. Одні фактори позитивно впливають на стан здоров'я, інші — потенційно небезпечні й сприяють виникненню хронічних захворювань. Їх відносять до факторів ризику. Наприклад, серед дорослого населення найпоширенішими факторами ризику, що піддаються корекції, є:

- низька рухова активність;
- незбалансоване харчування;
- шкідливі звички;
- психологічна дезадаптація (підвищене психоемоційне навантаження, в тому на роботі, соціальна незахищеність).

Усунення або пом'якшення негативного впливу факторів ризику на здоров'я населення лежить в основі первинної профілактики і формування здорового способу життя [19].

Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 30 листопада 2016 р. № 1002-р схвалена Концепція розвитку системи суспільного здоров'я в Україні [22]. Прийняття документа запроваджує процес стратегічного планування розвитку системи із залученням зацікавлених сторін, планування заходів на національному, регіональному і місцевому рівнях. Прийняття Концепції наблизить практичну реалізацію завдань зі збереження здоров'я і повноцінного життя людей як однієї з найважливіших цілей світової спільноти, відзначених у засобах європейської політики «Здоров'я — 2020».

Реалізація Концепції сприяє створенню ефективної системи розвитку кадрового забезпечення у сфері громадського здоров'я, а саме:

- реформування систем переддипломної і післядипломної підготовки працівників системи

«Громадське здоров'я», їх безперервного професійного розвитку, впровадження спеціальності й спеціалізації «Громадське здоров'я»;

- навчання за окремими магістерськими програмами у закладах вищої освіти, на курсах підвищення кваліфікації або дистанційно для фахівців, які працюють у сфері громадського здоров'я.

Впровадження дисципліни «Громадське здоров'я» у вищих навчальних закладах за кордоном почалося ще у 2000-ні роки, після прийняття відповідних документів у галузі охорони здоров'я населення їхніх країн. В основі цього науково-практичного напрямку лежить профілактика захворювань, подовження життя і зміцнення здоров'я зусиллями самого суспільства [26].

Закордонні фахівці вважають, що основний прогрес у галузі охорони здоров'я на майбутні десятиліття ґрунтуватиметься не на нових успіхах медицини, а на розвитку нових програм профілактики захворювань серед населення внаслідок збільшення фахівців у галузі охорони здоров'я, їхньої кваліфікації з метою підвищення мотивації людини до здорового способу життя.

Висновок

Фахівці в галузі громадського здоров'я забезпечують населення інформацією щодо впливу екологічних факторів, гіподинамії на здоров'я людини, принципів здорового способу життя для представників різного контингенту населення країни.

Оскільки фахівцями в галузі «Громадське здоров'я» можуть бути не лише медики, то й підготовка фахівців у цій галузі має бути відповідною. Так, у закладах вищої освіти за кордоном підготовку за фахом «Громадське здоров'я» проводять для бакалаврів і магістрів: «Громадське здоров'я», «Охорона здоров'я», «Епідеміологія і біостатистика», «Промоція здоров'я» [11].

В Україні спеціальність Громадське здоров'я було ліцензовано в 2018 р. у зв'язку з необхідністю проведення медичної реформи і підготовки нових кадрів за європейськими стандартами в галузі керування і охорони громадського здоров'я [5].

Підготовка фахівців в Україні в цьому напрямку проводиться за фахом 229 Громадське здоров'я (галузь знань — 22 Охорона здоров'я) на трьох рівнях освіти: бакалавр, магістр і доктор філософії. Спеціалізації за цією спеціальністю: «Промоція здоров'я», «Менеджмент здоров'я», «Епідеміологія і біостатистика» у закладах вищої освіти, які безпосередньо підпорядковуються і не підпорядковуються Міністерству охорони здоров'я України.

На базі Національного університету з фізичного виховання і спорту України на підставі ліцензії

з підготовки фахівців вищої освіти на першому (бакалаврському) рівні вищої освіти (наказ МОН України від 12.12.19 № 1010п) проводиться підготовка до навчання за ліцензованою спеціальністю 229 «Громадське здоров'я» перспективних молодих фахівців на стику галузей науки – охорони здоров'я, менеджменту, економіки, фізичної культури та спорту для охорони здоров'я кожної людини і населення України в цілому. Майбутні фахівці НУФВС в галузі «Громадське здоров'я»

зможуть переконливо донести до населення нашої країни, що фізичний розвиток людини – це найважливіший показник його здоров'я. Тому підвищення мотивації до занять фізичною культурою осіб різного віку, соціальних і професійних груп, як одного з найважливіших профілактичних заходів, спрямованих на зміцнення здоров'я нації – основна мета підготовки фахівців зі спеціальності 229 Громадське здоров'я у Національному університеті фізичного виховання і спорту України.

Література

- Амосов НМ. *Раздумья о здоровье [Thinkings about health]*. Москва: Молодая гвардия; 1979. 191 с.
- Анохин П.К. *Очерки по физиологии функциональных систем [Essays on functional systems physiology]*. Москва: Медицина; 1975. 447 с.
- Булич ЭГ, Мурахов ИВ. Здоровье спортсменов: научные факты и опасные представления [Health of athletes: scientific facts and dangerous ideas]. *Спортивная медицина*. 2012; 2: 14-25.
- Булич ЭГ, Мурахов ИВ. *Здоровье человека. Биологическая основа жизнедеятельности и двигательная активность в ее стимуляции [Human health. Biological basis of life-sustaining activity and motor activity in its stimulation]*. Киев: Олимп. лит.; 2003. 424 с.
- Громадське здоров'я. За редакцією акад. НАМН України В.Ф. Москаленка / ОП. Гульчій, ТС. Грузева та ін. Вінниця: Нова книга; 2013; Вип. 3. 560 с.
- Громадське здоров'я: підручник для студентів вищих навч. закладів / ВФ. Москаленко, ОП. Гульчій, ТС. Грузева [та ін.]. Вінниця: Нова книга; 2013; Вип. 3; С. 5–17.
- Дембо АГ. *Актуальные проблемы современной спортивной медицины [Actual issues of modern sports medicine]*. Москва: Советский спорт; 1980. 295 с.
- Зайчик АШ. *Общая патофизиология с основами иммунологии [General pathophysiology with the basics of immunology]*: учебник. 4-е изд. / А.Ш. Зайчик, Л.П. Чурилов. СПб.: ЭЛБИ-СПб; 2008. Т. 1: С. 175–196.
- Захарченко МП. Профілактичне направление в медицине и “новые” науки о здоровье людей [Preventive direction in medicine and “new” sciences about human health]. *Гигиена и санитария*. 1998; 5:62-4.
- Ибрагимов ММ. *Философия спорта как новый антропологический проект: монография / Киев: НУФВСУ, Олимп. литература; 2014. С. 67–92.*
- Імас ЄВ, Футорний СМ, Уряднікова ІВ, Маслова ОВ. Спеціальність “Громадське здоров'я” у закладах вищої освіти України: перспективи і шляхи впровадження [“Public health” specialty in higher education institutions of Ukraine: prospects and ways of introduction]. *Спортивна медицина*. 2019;2:8-13.
- Конституція України. Київ: Алерта, 2011. 96 с.
- Купер К. *Новая аэробика; пер. с англ.* Москва: Физкультура и спорт; 1979. 124 с.
- Курс лекций по общественному здоровью и здравоохранению. Часть. 1. *Общественное здоровье*. Москва: Медицина; 2001. 200 с.
- Лисицын ЮП, Комаров СМ. *Факторы риска / Руководство по социальной гигиене и организации здравоохранения; под ред. Ю.П. Лисицына.* Москва: Медицина; 1987. Т. 1. С. 148–200.
- Медик ВА, Юрьев ВК. *Общественное здоровье и здравоохранение [Public health and healthcare service]: учебник.* Москва: Професионал; 2009. 432 с.
- Міжгалузева комплексна програма “Здоров'я нації” на 2002–2011 роки. Київ: ОВ 2002. 88 с.
- Могендович МР. *Рефлекторное взаимодействие локомоторной и висцеральных систем.* Ленинград: Медгиз; 1957. 430 с.
- Москаленко ВФ. *Здоровье и здравоохранение: ключевые императивы [Health and healthcare service: key imperatives]*. Киев: ВД “Авіцена”, 2011. 256 с.
- Москаленко ВФ, Грузева ТС, Гульчій ОП. Теоретичні основи і розвиток науки та навчальної дисципліни “Громадське здоров'я”. *Громадське здоров'я: підручник для студентів вищих мед. закладів / Вінниця: Нова книга; 2013; Вип. 3. С. 18–43.*
- Мурахов ИВ. *Оздоровительные эффекты физической культуры и спорта [Health related effects of physical culture and sport]* Київ: Здоров'я, 1989. 272 с.
- Про схвалення Концепції розвитку системи громадського здоров'я від 30 листопада 2016 р. № 1002-р. Київ. <https://zakon.rada.gov.ua/show/1002-2016-%D1%80#n8>
- Спортивна медицина; за ред. д. мед. н. Л.Я.-Г. Шахліної / Л.-Я.Г. Шахліна, БГ. Коган, ТО. Терещенко та ін. Київ: Олімпійська література; 2018. С. 111–142.
- Футорний СМ. *Формування поняття “Здоровий спосіб життя” у процесі фізичного виховання студентів [“Healthy way of life” in the process of student physical education]*. *Спортивна медицина*. 2011; 1-2: 85-91.
- Футорний СМ. *Здоровьесберегающие технологии в процессе физического воспитания студенческой молодежи [Health maintaining technologies in the process of student youth physical education]*: Монография. Киев: Саммит-книга, 2014. 296 с.
- <https://tsn.ua/ukraina/za-30-rokiv-naselennya-ukrayini-skorotilsya-na-20-oon-1364835.html>
- Passmore R, 1979. Цит. по Войтенко ВП. *Здоровье человека. Введение в социологию.* Київ: Здоров'я, 1991. С. 27.
- Wolanski N. *Zdrowie – szodowiskowe uwarunkowania i pozytywne mierniki.* Zdrow. Publ. 1983; 94, 5:259-265.